

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

Затверджую:
Завідувач кафедри СіГД,
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

17 червня 2019 року.

СОЦІОЛОГІЯ

ТЕМА № 6: «КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН».

План.

- 6.1 Сутність культури. Функції.
- 6.2 Різновиди культури.
- 6.3 Основні складові культури.
- 6.4 Культурна динаміка.

Час проведення: 2 учбові години.

Харків 2019

6.1. Сутність культури. Функції.

У Стародавньому Римі, звідки до нас прийшло це слово, під культурою розуміли оброблення ґрунту, пізніше - всі зміни в природі, що відбуваються під впливом людини. Надалі (в XVIII-XIX ст.) поняття "культура" стало вживатися й стосовно людей, і цим терміном стали позначати все створене людиною. Культура стала розумітися як створена людиною "друга природа", надбудована над першою, як весь створений людиною мир. Вона охоплює всю сукупність досягнень суспільства в матеріальному й духовному житті.

Мир культури настільки складний і різноманітний, що кожна наука - філософія, історія, мистецтвознавство, етнографія, культурологія, соціологія - знаходить свою специфічну предметну «нішу» при вивченні цього явища. Соціологію цікавить, насамперед, роль культури у функціонуванні й розвитку суспільства. Культура чуйно реагує на всі зміни, що відбуваються в соціумі, і сама впливає на нього, формуючи й визначаючи багато соціальних процесів, включаючи процеси групоутворення й соціальної мобільності.

Однак у сучасній літературі по філософії, культурології, етнографії, антропології зложився своєрідний парадокс. З одного боку, для всіх цих наук поняття культура є ключовим, з іншого боку - змістовні подання про неї далекі від чіткості, визначеності й однозначності. Не представляє виключення й соціологія. Тільки в одному з американських довідників по соціології знаходиться понад 400 визначень поняття «культура».

Оскільки культура — поняття складне, багатогранне, її можна розглядати в різних планах. Звідси різноманіття соціологічних визначень культури. Культуру можна визначити як специфічний спосіб організації й розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної й духовної праці, у системі соціальних норм й установ, у духовних цінностях, у сукупності відносин людей до природи, між собою й до самих себе. У соціології культура вивчається в її соціальному аспекті, тобто з погляду процесів і результатів соціальних взаємодій. Тому при соціологічному аналізі культура розглядається в тім її аспекті, що пов'язаний з регулюванням відносин між людьми, як система ідеалів, цінностей, норм і зразків поведінки.

У самому загальному змісті цього слова культура — це системна інтегративна якість суспільства, що виражає рівень досягнутого в його розвитку. Під культурою завжди маються на увазі явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи, є результатом соціальної взаємодії. У вузькому змісті слова — це цінності, переконання, зразки, норми поведінки, що характерні певній соціальній групі, певному суспільству.

Культура втілюється в практичній діяльності людей - виробничій, побутової, політичній, художньої, наукової, навчальної й т.д., тому культурний зміст можна виділити в сфері будь-якої цілеспрямованої соціальної діяльності людини. Поняття культура вживається для характеристики історичних епох (наприклад, антична або

середньовічна культура), різних етнічних спільнот (культура ацтеків, вікінгів і т.п.), специфічних сфер життя або діяльності (культура праці, політична культура й т.п.).

Виходячи з цього, виділяються основні функції культури:

- людинотворча (гуманістична), тобто розвиток творчого потенціалу людини у всіх формах його життєдіяльності (головна функція);
- гносеологічна (пізнавальна), тому що культура є методом пізнання й самопізнання суспільства, соціальної групи й окремої людини;
- інформаційна — функція трансляції соціального досвіду, що серед іншого забезпечує зв'язок часів минулого, сьогодення й майбутнього;
- комунікативна — функція соціального спілкування, що забезпечує адекватність взаєморозуміння;
- цінностно-орієнтаційна, тобто культура задає певну систему координат, своєрідну «карту життєвих цінностей», у яких існує й на які орієнтується людина;
- нормативно-регулююча (управлінська), що проявляється в тім, що культура виступає методом соціального контролю за поведінкою людини.

6.2 Види культури.

У соціології існують кілька традиційних площин розподілу й емпіричного аналізу культурних явищ:

Виділяють два основних види культури: матеріальну й духовну.

Матеріальна культура представлена матеріальними предметами у вигляді споруджень, будинків, знарядь праці, творів мистецтва, предметів повсякденного побуту й т.д. Інакше кажучи, це частина загальної системи культури, що включає всю сферу матеріальної діяльності і її результатів.

Нематеріальна (духовна) культура містить у собі знання, вірування, переконання, цінності, ідеологію, мораль, мову, закони, традиції, звичаї, що досягнуті і засвоєні людьми. Духовна культура характеризує внутрішнє багатство свідомості, ступінь розвиненості самої людини.

По походженню (генезису) виділяють народну культуру й елітарну. Народна культура виникає в певній мері стихійно й не має конкретного «персоніфікованого» автора. Вона включає фольклор, пісні, казки, міфи, які створювалися людьми в процесі повсякденного життя. Елітарна культура включає, насамперед, класичну музику, живопис, літературу, які створювали професіонали високого рівня. У ній завжди можна чітко встановити авторство.

У сучасному суспільстві у зв'язку з розвитком ЗМІ виникає ще одна культура – масова, котра апелює до усіх і розрахована на масове споживання. Для масової культури характерна відомість високої культури до усередненого поверхневого змісту.

Науково-технічна революція стимулювала поширення масової культури. Сама ідея масової культури виникає в 20-х роках у рамках доктрини масового суспільства. Теорія масового суспільства виходить із того, що в ХХ ст. чільну роль в історичному процесі починає грати маса. Поняття «маса» має не тільки кількісні

характеристики (більшість суспільств), але і якісні: знеособленість, перевага почуттів, втрата інтелекту й особистої відповідальності за свої рішення й учинки. Згідно Тарду й Лебону, суспільство ділиться на маси (або юрбу), не розуміючої суті того що відбуває, публіку, яка дещо розуміє, і еліту, що має доступ до вищих культурних цінностей. Звідси «масовим» називають таке суспільство, у якому людина стає безликим елементом соціальної машини, «гвинтиком», підігнаним під її потреби. А масовою культурою називають те, що протистоїть справжній культурі. Суть масової культури полягає в тому, що вона створюється для цілей споживання. Головна її функція - розважально-компенсаторна. Це культура, позбавлена внутрішнього джерела розвитку й функціонуюча на основі соціального замовлення. Вона є масовою по обсязі, тобто охопленню аудиторії, і за часом, тобто діє постійно, день у день. У результаті масова культура перетворюється в особливий вид бізнесу, при цьому вона не стільки споживається людиною, скільки споживає саму людину, заслоняючи від неї й заміняючи інші шари культури. Типовим прикладом масової культури можуть служити нескінченні, телевізійні серіали, так називані «мільні» опери.

Крім названих видів культури існує ще субкультура й контркультура:

Субкультура – це система цінностей, норм, зразків поведінки, життєвих стилів, характерних для тієї або іншої соціальної спільності (наприклад, професійна культура, національна, конфесіональна). Субкультури відрізняються друг від друга й нормами поведінки, і стилем життя, і навіть мовою. Варто зрівняти, наприклад, поняття «армійське життя» й «студентське життя» і стане ясно, наскільки розрізняються ці дві субкультури.

[В останні роки соціологи приділяють багато уваги вивченню молодіжної субкультури. Довгий час вважалося, що в соціалістичному суспільстві, що прагне до соціальної однорідності, у молоді не може й не повинне бути своїх специфічних цінностей. Прояв особистості, незвичні форми поведінки розцінювалися або як аномалія, соціальне відхилення, або як наслідування Заходу. Інша позиція представляла ці відхилення як спосіб самовираження, як можливість заявити про себе суспільству, звернути на себе увагу. Так з'явився термін «неформальні молодіжні об'єднання», який закріпився в науковій і публіцистичній літературі, а також у повсякденному вживанні.]

Субкультура, що перебуває в стані відкритого конфлікту, явної конфронтації стосовно пануючої культури, називається **контркультурою**. Цей термін належить американському соціологові Т. Роззаку, що ввів його для характеристики молодіжних рухів Заходу 60-х років. Іншими словами, контркультура - це моделі поведінки, набір норм і цінностей якої-небудь соціальної групи, які різко суперечать нормам і цінностям, що панують у суспільстві, частиною якого ця група є, і сприймаються як дивні й зухвалі. (Наприклад, молодіжна контркультура, що сформувалася на основі руху «хіппі» в 60-х роках; нацистська контркультура; карна; блатна.)

На сьогоднішній день контркультура - це: а) тип протестуючого світовідчуття; б) альтернативний стиль життя, опозиційний пануючий; в) антитрадиційні форми художньої творчості.

У принципі, культура втілюється в будь-якій сфері діяльності людей - виробничій, побутовій, художній, науковій й т.д. І це різноманіття її проявів обумовлює багатозначність визначень культури. Тому поняття культури вживається й для характеристики історичних епох (антична, середньовічна), і різних етнічних спільнот (культура ацтеків, вікінгів), і специфічних сфер життєдіяльності (культура праці, побуту, художня культура, політична культура). Звідси впливає й безліч визначень культури. Єдина людська культура складається з безлічі різних культур, які вносять свій внесок і без кожної з яких картина культури була б неповною.

6.3 Основні елементи культури

У різноманітті проявів культури можна виділити загальні компоненти, показники, у яких відображається її зміст. До таких основних компонентів культури звичайно відносять мову, цінності, вірування, норми.

Мова - це система знаків, наділених певним значенням, які використовуються для зберігання, перетворення й передачі інформації.

У тім або іншому слові втримується певне поняття, завдяки якому людина сприймає навколишній світ. Вивчення слів забезпечує взаєморозуміння людей, тому мова служить найважливішим засобом комунікації, а також передачі інформації з покоління в покоління. Тим самим мова підтримує згуртованість суспільства.

Визначальним елементом культури є цінності - соціально схвалювані й поділювані більшістю суспільств (групи) переконання щодо цілей, до яких людина повинна прагнути, і основних засобів їхнього досягнення. Цінність - це поняття, за допомогою якого характеризують значення для суспільства й для конкретної людини певних явищ дійсності. У ході соціальних взаємодій індивіди оцінюють предмети, соціальні явища й процеси з погляду їхньої відповідності або невідповідності своїм потребам, з погляду того, що для них значиме, а що - ні, що корисно, а що - шкідливо, що припустимо, а що - неприпустимо й т.п. Соціальні цінності виступають як сукупність життєвих цілей і засобів їх досягнення. [Для одних індивідів як життєва мета може виступати, скажемо, забезпечення щастя коханій людині, а як засіб її досягнення - безустанна праця, для інших як мета - матеріальне благополуччя, а як засіб - будь-які, у тому числі й злочинні, дії.] Прийняті особистістю соціальні цінності називаються ціннісною орієнтацією. Інакше кажучи, ціннісна орієнтація - це усвідомлення людиною, суспільною групою всієї сукупності бажаних матеріальних і духовних благ, способу життя, необхідних моральних норм і вибір з них найкращих.

Мир цінностей може виступати як у вигляді стихійно сформованих подань, переконань, думок, так й у вигляді строгої, логічно обґрунтованої, аргументованої доктрини - у вигляді ідеології (від грец. idea - ідея, подання й logos - навчання). Ідеологія - це система поглядів, ідей і переконань, у яких усвідомлюються й

оцінюються відносини людей до дійсності й друг до друга й виражаються інтереси різних соціальних груп, класів, суспільств. Інакше кажучи, це є якась сукупність зв'язаних один з одним ідей, сфальцьованих навколо декількох основних цінностей (наприклад, комунізм).

Істотним компонентом культури виступають соціальні норми. Поняття "норма" у широкому змісті слова позначає правило або керівний початок. Соціальні норми - правила поведінки, зразки, стандарти діяльності, виконання яких очікується від члена будь-якої соціальної групи або спільності й підтримується за допомогою санкцій.

Так, для рукостискання ми простягаємо праву руку; у бібліотеці голосно не розмовляємо й не шумимо; чоловіки дарують квіти жінкам у день 8 березня; у дні державних свят піднімаємо прапори; відзначаємо дні народження й т.д. Здійснюючи ці дії, ми дотримуємося загальноприйнятих норм. Наша культура визначає таку поведінку як правильну, тобто відповідну соціальним нормам.

Суспільство не залишається незмінним, тому частина норм може втрачати своє значення для життєдіяльності людей. Вони або перестають діяти, або змінюються. Інші норми залишаються суспільно значимими, стабільними протягом десятиліть і навіть більших періодів часу. Можуть з'являтися й зовсім нові норми.

Існуючі в суспільстві норми можна класифікувати за різними критеріями, зокрема, по сфері їхньої дії (політичні, економічні й т.п.) і по змісту (звичаї, вдачі, ритуали).

/ Звичаї - це успадковані стереотипні способи поведінки, які відтворюються в певних спільнотах або соціальних групах й є звичкою для їхніх членів. У будь-якому суспільстві налічуються сотні й тисячі загальноприйнятих зразків поведінки. Шляхом проб і помилок соціальна спільність вибирає один або кілька варіантів можливої поведінки (наприклад, їсти можна ложкою й вилкою). Такі варіанти поведінки стають звичаями.

/ Якщо звичаї переходять від одного покоління до іншого, вони перетворюються в традицію. Традиція (від лат. *traditio* - передача) - механізм відтворення й передачі іншим поколінням певних культурних норм, цінностей, способів поведінки, які люди приймають у чинність їхньої минулої корисності.

/ Моральні норми являють собою систему поглядів про правильну й неправильну поведінку, заснованих на прийнятих в суспільстві поданнях про добро й зло, про належне або недозволене. Особливою формою норм є табу - абсолютна заборона, що накладається на яке-небудь слово, предмет, дію. Табу були дуже поширені в традиційних, простих суспільствах, але й у сучасних суспільствах вони також існують (наприклад, на кровозмішення, канібалізм й ін.).

/ Формою соціально санкціонованої впорядкованої символічної поведінки є ритуал. Ритуал (від лат. *ritualis* - обрядовий) - це сукупність установлених звичаєм дій, які в символічній, упорядкованій формі відтворюють зв'язок індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому з найбільш значимими для них соціальними явищами: цінностями, інститутами, історичними подіями, людьми, природними об'єктами й т.д. (наприклад, похоронний ритуал або ритуал підйому прапора на кораблі).

Важливим елементом культури, що регулює поведінку людей, є правові норми. Правова норма - це стандартизована норма поведінки, формально схвалена суспільством і виступаюча у вигляді законів, постанов, розпоряджень й інших актів, прийнятих юридично вповноваженими державними органами. Люди підкоряються моральним нормам автоматично або тому, що вважають це правильним. При такій формі підпорядкування в деяких людей виникає спокуса порушити моральні норми. Таких індивідів можна підкорити існуючим нормам шляхом погрози узаконеного покарання за їхні порушення. Правові норми - це формалізовані моральні норми, що вимагають неухильного виконання. Виконання норм, установлених законами, забезпечується спеціально створеними для цієї мети інститутами (такими, наприклад, як міліція, суд і т.д.).

Отже, у кожному суспільстві існує визнана більшістю його членів і реалізована масово в їхній життєдіяльності сукупність культурних зразків, що володіє специфічністю, неповторністю, що відрізняє дане суспільство від інших.

6.4 Культурна динаміка

Історія переконує нас у тім, що культура не є чимсь застиглим, незмінним. Досить зрівняти культуру Древньої Русі, культуру часів Івана Грозного, Петра I, радянського періоду й нинішню культуру, щоб переконатися в цьому. З іншого боку, ми бачимо якусь спадкоємність між цими культурами, що дозволяє говорити про її специфічність, самобутність, відмінності від інших культур. Звідси виходить, що соціокультурний процес, тобто функціонування культури як соціального явища, являє собою взаємодію двох основних суперечливих тенденцій: тенденції до збереження, стабільності, спадкоємності й тенденції до розвитку, модернізації, змін.

Варто підкреслити, що із соціологічної точки зору культура - це метод ціннісного освоєння дійсності через систему оцінок, норм, зразків поведінки. І поки даний метод забезпечує ефективну спільну діяльність по задоволенню потреб людей, культура, її основні елементи, зберігають свою стабільність. В іншому випадку виникає ситуація, що сприяє тим або іншим змінам у культурі, що спонукає до виходу за рамки прийнятого, підтримуваного як зразок, нормального в рамках даної культури. Мова може йти як про зміну художнього стилю, так і моральних цінностей, виробничих технологій і норм поведінки й т.д.

Культура не є застиглою, раз назавжди даною. Вона змінюється в міру розвитку потреб суспільства. І ці зміни пов'язані із взаємодією внутрішнього саморозвитку культури із зовнішніми факторами. Соціальні зміни проявляються у виникненні або зникненні певних елементів культури, трансформації зовнішніх і внутрішніх зв'язків, які відображаються в способі життя індивідів.

Однак, що стосується самого характеру культурної динаміки, то в соціології немає єдиної думки по цій проблемі:

1) Одні соціологи думають, що в суспільстві відбувається постійна зміна культурних елементів, у ході якого вони повністю перетворюються. При цьому зміна культурних зразків відбувається по напрямку від простого до складного, від

однорідності до неоднорідності. Розвиток культури йде, таким чином, по висхідній лінії, тобто кожен новий рівень культури являє собою сукупність більше складних, більше гуманних і більше зроблених зразків культури.

2) Інші вважають, що будь-яка культурна цінність, норма або зразок проходить у своєму розвитку три стадії: стадію росту, що проявляється у визнанні значимості даного культурного зразка, його поширеності в суспільстві або групі; стадію досягнення культурним зразком певної межі або границі, після чого він вступає в конфлікт із зовнішнім середовищем і своїм внутрішнім змістом; а потім третю стадію - припинення існування культурної норми або цінності. Тобто вони заперечують лінійний розвиток культури й вважають, що культура розвивається циклічно (зародження, розквіт, занепад, загибель).

У соціологічній літературі розмежовуються два типи соціальних механізмів зміни, розвитку: еволюційний і революційний і відповідно формулюються два методологічних підходи до аналізу змін. При цьому еволюційні процеси трактуються як поступові, повільні, плавні кількісно-якісні перетворення, революційні - як відносно швидкі, корінні якісні зміни.

Соціологи виділяють кілька основних закономірностей у розвитку культури:

- 1- Залежність типу культури від природних і штучних умов життя суспільства і її зворотний вплив на їхню зміну.
- 2- Спадкоємність у розвитку культури. Вона може бути тимчасовою (вертикальною) і просторовою (горизонтальною), позитивною (продовження тієї або іншої культурної традиції) і негативною (заперечення колишнього культурного досвіду).
- 3- Нерівномірність розвитку культури, що виражається у двох аспектах: а) розквіт і занепад культури не збігаються з епохами розквіту й занепаду в інших сферах громадського життя, наприклад, в економіці; б) самі види культури розвиваються нерівномірно. Так, сьогодні при більш-менш пристойному рівні розвитку художньої культури ми говоримо про відсутність політичної культури або катастрофічному стані культури екологічної.
- 4- Особлива роль особистості, людської індивідуальності в культурному процесі.

Велике значення для розвитку й функціонування культури мають якісні зміни в науці й технології, що відкривають нові можливості для виробництва й поширення культурних цінностей. Можна виділити три якісних стрибки:

- поява писемності, що дозволила зберігати багато здобутків культури й обмінюватися ними;
- винахід друкарства, завдяки якому різко збільшився обсяг поширення культурної продукції;
- сучасні досягнення науки й техніки (телебачення, відео - і звукозапис, голографія, нові матеріали в архітектурі й ін.).

Технічне оснащення спочатку народжувало самі райдужні надії. Здавалося, завдяки потужним технічним засобам культура може набагато раніше, глибше й ефективніше соціалізувати людину. Але основні очікування «культурного зльоту» виявилися нереалізованими. Більше того, соціологи встановили, що культура людини починає губити свою цілісність і стає «мозаїчною». Все більшу роль у

створенні «картини миру» рядової людини грає сьогодні те, що вона прочитає на афіші, побачить у кіно або по телебаченню, почерпне з газет, перегорнувши їх по дорозі на роботу, або довідається з розмов з товаришами по службі й сусідах.